

Şəfəq Hüseyn qızı ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti, i.ü.f.d., professor
E-mail: abdullayeva.shafa0@adu.edu.az
ORCID ID: 0000-1257-4794-9103

DÜNYA KƏND TƏSƏRRÜFATI: İNKİŞAF VƏ İSTİFADƏ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqat göstərir ki, dünya kənd təsərrüfatı bəşəriyyətin yaranmasından bəri davamlı inkişaf edən və sosial-iqtisadi həyatda mühüm rol oynayan sahədir. Müasir kənd təsərrüfatında torpaq ikinci ən əsas istehsal amili və iqtisadi resurs kimi çıxış edir və onun istifadəsi həm sosial, həm də beynəlxalq əmək bölgüsünün formalaşmasına, elmi-texnoloji tərəqqiyə və qlobal iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərir. Qlobal torpaq resursları məhdud olduğundan, adambaşına düşən əkin sahələri azalır və kənd təsərrüfatı istehsalı əsasən intensivləşmə yolu ilə artır. Kənd təsərrüfatında istehsalın spesifik xüsusiyyətləri iqtisadi subyektlərdən həm iqtisadi, həm də bioloji qanunları nəzərə almağı tələb edir. Məhdud torpaq və resurslar kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə təsir edir, torpaq isə həm təbii məhsul, həm də kapital kimi qiymətləndirilir. Tədqiqat həmçinin göstərir ki, kənd təsərrüfatı getdikcə iri kapital və transmilli korporasiyaların təsiri altına düşür. Fermerlər inteqrator şirkətlərlə uzunmüddətli müqavilələr bağlayır, məhsullarını müəyyən edilmiş qiymətlərlə satır və istehsal texnologiyalarına riayət edirlər. Nəticədə kiçik fermerlər iqtisadi müstəqilliyini itirərək şirkətlərin mizumlu işçilərinə çevrilir, azad sahibkarlıq funksiyası isə azalır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, inkişaf, problemlər, aqrar sahə, bəşəriyyət.

UOT: 631.1:338.43

JEL: Q10, Q15, Q18

DOI: <https://doi.org/10.54414/JNBZ4518>

Giriş

Dünya kənd təsərrüfatı, bəşəriyyətin yaranması ilə yaranan insan fəaliyyətinin daim inkişaf edən bir sahəsidir. O, insanların ilkin (təcili) ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş və hazırda mövcud olan qlobal iqtisadiyyatın bütün digər sahələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Müasir kənd təsərrüfatında torpaq insan əməyindən sonra ikinci ən mühüm istehsal amili, əsas istehsal vasitəsi və vacib iqtisadi resurs kimi çıxış edir. Torpaqdan istifadə edən insan fəaliyyəti əvvəlcə sosial və beynəlxalq əmək bölgüsünün formalaşmasına, daha sonra isə texniki, elmi və sosial-iqtisadi inkişafın, eləcə də XX əsrin ortalarından etibarən elmi-texnoloji inqilabın və kənd təsərrüfatı ilə bağlı yeni fəaliyyət sahələrinin yaranmasına təkan vermişdir.

Sadə dillə desək, minilliklər ərzində kənd təsərrüfatında insan fəaliyyəti, dərinləşən sosial və beynəlxalq əmək bölgüsünə əsasla-

naraq, müasir qlobal iqtisadiyyatın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı yüksək iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malik faydalar yaradan və iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində (nano, mikro, mezo, makro və meqa) ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş fundamental insan fəaliyyəti olaraq qalır.

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafı qlobal iqtisadiyyatın inkişafı ilə eyni iqtisadi qanunlara tabedir. Lakin, özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə, digər sahə və sektorlarla müqayisədə iqtisadi qanunların tətbiqində və sosial istehsalın inkişafı üçün ümumi prinsiplərdə fərqlər mövcuddur. Yalnız kənd təsərrüfatına aid olan, onun inkişafını çətinləşdirən, dünya iqtisadiyyatının bütün səviyyələrində kənd təsərrüfatı və iqtisadi siyasətlərin hazırlanmasında həmçinin praktiki tətbiqində nəzərə alınmasını tələb edən xüsusi qanunauyğunluqlar da yaranmışdır.

Əsas hissə

İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafının bu xüsusiyyətlərindən ən vacibi ondan ibarətdir ki, burada əsas istehsal vasitəsi və əsas əmək obyekti təbiətin spesifik maddəsi, əvəzolunmaz, daşınmaz xüsusi iqtisadi sərvət – torpaqdır. Onun miqdarı ciddi şəkildə məhduddur və adambaşına düşən göstəricidə isə daha da azalır.

Yer kürəsinin ümumi sahəsinin (510 milyon km²) yalnız təxminən 149 milyon km²-si (14,9 milyard hektar, 29,2%-i) torpaqdır ki, bunun da (Antarktida istisna olmaqla) yalnız 13,4 milyard hektar (26%-i) hazırda insanlar üçün əlçatandır. Bununla belə, qlobal iqtisadiyyatın ümumi torpaq sahəsində becərilən torpaqların (əkin sahələri, meyvə bağları, üzüm bağları və s.) payı təxminən 11%-dir [6]. İnsanlar üçün əlçatan qalan torpaqları meşələr (təxminən 30%), çəmənliklər, otlaqlar, yaşayış məntəqələri (təxminən 2%), sənaye zonaları və nəqliyyat yolları tutur. Bu torpaqların təxminən üçdə biri hələ də kənd təsərrüfatı istifadəsi üçün məhsuldar deyil.

Müxtəlif mənbələrə görə, qlobal kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin (əkin sahələrinin) sahəsi hazırda 15,7 milyon hektardan 1,9 milyon hektara qədər dəyişir. Ümumi əkin sahələrinin sahəsinə görə ölkələr arasında liderlər təxminən ABŞ (176 milyon hektar), Hindistan (160 milyon hektar), Çin (137,1 milyon hektar) və Rusiyadır (134 milyon hektar). Ümumi torpaq fondunda əkin sahələrinin payına görə lider olan ölkələr arasında ən çox qeyd olunanlar Hindistandır. Burada bu cür torpaqların təxminən 57%-i hər il becərilir (Polşa (47 %), İtaliya (40%), Fransa (45%), Almaniya (34%), ABŞ (20%), Çin (10 %) və Rusiya (8%)).

Azərbaycanda 1990-cı illərin əvvəllərində əkin sahələrinin ümumi həcmi təxminən 1,4 milyon hektar olduğu halda, son illərdə bu göstərici təqribən 1,6 milyon hektara çatmışdır. Bu artım torpaq islahatları və kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş dövlət proqramlarının təsiri ilə bağlıdır.

Zamanla, dünya əhalisi artdıqca, adambaşına düşən kənd təsərrüfatı torpaqları azalıb. Məsələn, 1961-ci ildən 2020-ci ilə qədər qlobal əhali ikiqatdan çox artıb və müvafiq olaraq, adambaşına düşən əkin

sahələri 0,45 hektaradan 0,21 hektara düşüb. Lakin bu rəqəmlər ölkələr və regionlar üzrə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir: Asiyada adambaşına düşən əkin sahələri 0,13 hektar, Afrikada 0,22 hektar, Şimali və Cənubi Amerikada və Avropada 0,40 hektar, Okeaniyada isə 1,21 hektardır. Hər bir işçiyə düşən becərilən sahə qlobal miqyasda da durmadan azalır. Hazırda qlobal orta göstərici hər bir işçiyə təxminən 1,2 hektardır.

Dünya kənd təsərrüfatının mühüm xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, əsas istehsal vasitəsi kimi torpağın özü heterojendir, lakin rəşional istifadə ilə onun münbitliyini artırmaq qabiliyyətinə malikdir. Adam Smit yazırdı: “Kənd təsərrüfatının bütün kapital qoyuluşları arasında ən gəlirli olduğu və torpağın becərilməsinin və yaxşılaşdırılmasının böyük sərvətə aparan ən birbaşa yolu olduğu ölkələrdə fərdlərin kapitalı təbii olaraq bütövlükdə cəmiyyət üçün ən faydalı şəkildə istifadə olunacaq”. Torpağın münbitliyinin müxtəlif mümkün növlərini nəzərə almaq vacibdir. Bu baxımdan aşağıdakılar arasında fərq qoyulur:

1) torpağın təbii münbitliyi, yalnız təbiət tərəfindən verilən təbii xüsusiyyətləri - fiziki, bioloji, kimyəvi və digər oxşar xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir;

2) torpağın təbii xüsusiyyətlərindən, eyni zamanda cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və kənd təsərrüfatında istifadə dərəcəsindən - mexanizasiya, avtomatlaşdırma, kimyalaşdırma, suvarma və elmi-texniki tərəqqinin digər nailiyyətlərindən asılı olaraq onun süni münbitliyi;

3) torpağın iqtisadi (sosial) münbitliyi, əsasən, bir ölkədə, regionda və ya dünyada mövcud olan və torpağın mövcud təbii və süni münbitliyindən istifadə potensialını müəyyən edən sosial münasibətlərdən, əsasən istehsal münasibətlərindən asılıdır.

Kənd təsərrüfatında, insan fəaliyyətinin digər sahələrindən fərqli olaraq, ən yaxşı və orta məhsuldarlığa malik torpaqlarda torpaq rentası üçün maddi əsas kimi faktiki olaraq sabit bir artıq məhsul mövcuddur. Buna görə də və torpaq məhdud olduğundan, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi orta göstəricilərə deyil, ən pis istehsal şərtlərinə əsasən müəyyən edilir. Çünki kənd təsərrüfatı

məhsullarının orta qiymətlərinin orta istehsal şərtlərinə uyğun olaraq müəyyən edilməsi məhsul satışı və resurs əldə edilməsi üçün bazarlara nisbətən daha zəif münbitliyə və ya yerləşməyə malik torpaqlardan istifadəni iqtisadi cəhətdən səmərəsiz hala gətirirdi. Nəticədə, bazarda kənd təsərrüfatı məhsullarının miqdarı azalacaq və qiymətlər, hətta sabit tələbat olsa belə, o qədər artacaq ki, hətta daha zəif münbitliyə və yerləşməyə malik torpaqlardan belə istifadə etmək iqtisadi cəhətdən sərfəli olacaqdı.

Torpağın özünün nə dəyəri, nə də qiyməti var, çünki o, insana təbiət tərəfindən verilir. Lakin kapitalist cəmiyyətində torpaq sərbəst şəkildə alınıb satılır. Eyni zamanda, insanların istifadə etdiyi torpaq, bir tərəfdən, təbiətin məhsuludur, yəni o, dəyərsiz olan torpaq maddəsidir və buna görə də alqı-satqı obyektı olmamalıdır. Digər tərəfdən, torpaq onun becərilməsinə sərf olunan insan əməyinin məhsuludur, yəni torpaq kapitalıdır, maddi dəyər daşıyıcısıdır. Buna görə də, torpağın qiymətini təbiətin məhsulu kimi ayırmaq vacibdir.

Torpağın qiyməti digər iqtisadi resurs və istehsal amilləri ilə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu, müəyyən bir torpaq sahəsindən əldə edilən icarə gəlirinin bazar faiz dərəcəsinə nisbəti ilə müəyyən edilir. Torpağın maddi mülkiyyət kimi əldə edilməsinin iqtisadi forması torpaq rentası, torpağın kapital kimi əldə edilməsinin forması isə kredit faizidir. Bu o deməkdir ki, əməliyyat nəticəsində torpaq satıcısı banka qoyulduqda torpaq sahəsi üçün alınan pul məbləğinin aldığı torpaq rentası ilə eyni faiz gəliri yaradacağına əmin olmalıdır.

Bundan əlavə, tarix göstərir ki, torpaq rentasının və onun maddi əsasının mövcudluğu səbəbindən kənd təsərrüfatı istehsalının istifadəsi və inkişafı ilə bağlı iqtisadi münasibətlər müxtəlif sosial münasibət formalarında fərqli şəkildə inkişaf edir. Məsələn, feodal cəmiyyətində torpaqdan və onun artıq məhsulundan istifadə torpaq sahibləri ilə icarəçilər arasında münasibətlərə səbəb olduğu halda, kənd təsərrüfatında kapitalist istehsal münasibətləri əsasən üç sinif (sosial qrup) - torpaq sahibləri, kapitalist icarəçilər və mizdli işçilər arasında formalaşır.

Kənd təsərrüfatı, bəlkə də, insan fəaliyyətinin ən həssas sahəsidir, çünki onun nəticələri əsasən təbii, iqlim və digər oxşar şəraitdən asılıdır. Yüksək risklərə məruz qalır və kənd təsərrüfatı istehsalı üçün resurs təchizatçıları və məhsullarının emalçıları vasitəsilə bütövlükdə iqtisadiyyatda riskləri artırır. Təcrübə göstərir ki, təbii və iqlim şəraitinin kəskin pisləşməsi dərhal mənfi nəticələrə səbəb olur.

Kənd təsərrüfatı sektorunda reproduksiya prosesləri fərqli mövsümlilik (becərilən bitkilərdə və heyvanlarda baş verən bioloji, texnoloji və digər proseslər üçün zəruri), istehsalın əhəmiyyətli dərəcədə məkanda dispersiyası və müxtəlif, bəzən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan bitkilərin və heyvanların becərilməsi şəraitində baş verir. Bütün bunlar istehsal vaxtı ilə iş dövrü arasında əhəmiyyətli uyğunsuzluğu, əsas vəsaitlərin istifadə tezliyini (bir çox alətlər - yığım kombaynları, əkin və əkin maşınları və ilkin emal avadanlıqları - ildə cəmi bir neçə gün istifadə olunur) müəyyən edir, xüsusi maşın və mexanizmlər sistemi tələb edir.

Başqa sözlə, kənd təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətlərinə görə malik digər fəaliyyət sahələrindən fərqli olaraq, əsas kapitaldan (torpaqdan əlavə) istifadə olunur ki, bunun da üzvi tərkibi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatında sənayedəkindən 1,5-2 dəfə yüksəkdir.

Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfatlar qazancının böyük hissəsini məhsul və xidmətlər satmaqla təmin edir. Buna görə müəssisə və təsərrüfatların maliyyə vəziyyətini təhlil edərkən məhsul satışından əldə olunan mənfəətin dinamikası öyrənilir və mənfəətin həcminə təsir edən amillər müəyyən edilir [8, s. 272].

Kənd təsərrüfatında əsas və dövriyyədə olan istehsal aktivlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, xüsusən də tərkibi, eləcə də formalaşması, dövriyyəsi və dövriyyəsi prosesləri mövcuddur. Əsas istehsal vasitəsi, maşın və mexanizmlər kimi torpaqla yanaşı, kənd təsərrüfatında əsas istehsal aktivlərinə uzun müddət saxlanıla və ya yığıla bilməyən həmçinin tez-tez xəstəlik və zərərvericilərə qarşı həssas olan spesifik aktivlər (heyvanlar, meyvələr, giləmeyvələr və digər bitkilər) də

daxildir. Bu arada dövriyyədə olan aktivlərə toxumlar, müxtəlif mal-qara növlərinin cavan heyvanları və sair daxildir. Kənd təsərrüfatının bu xüsusiyyəti, bir tərəfdən, iqtisadi subyektlərdən təkcə iqtisadi qanunların deyil, həm də təbiət, biologiya və digər qanunların tələblərini başa düşməyi və praktik olaraq həyata keçirməyi tələb edir. Digər tərəfdən, bu, iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən daha yüksək səviyyədə bilik, bacarıq, məsuliyyət, hörmət və müstəqillik tələb edir.

Kənd təsərrüfatında istehsal aktivlərinin dövriyyəsi iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha ləng gedir. Məsələn, toxuculuq və ya tekstil müəssisələrində dövriyyə kapitalı il ərzində dəfələrlə yenilənsə də, kənd təsərrüfatında toxum materialı adətən ildə bir dəfə dövr edir, cavan mal-qara isə yalnız bir neçə ildən sonra iqtisadi dövriyyəyə daxil olur.

Bundan əlavə, məhdud torpaq sahəsi və istehsal aktivlərinin xüsusiyyətləri səbəbindən kənd təsərrüfatı istehsalının artması əsasən istehsalın intensivləşdirilməsinin artması yolu ilə baş verir və kənd təsərrüfatında istehsalın intensivləşdirilməsi formalarının da özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. İqtisadiyyatın digər sahələrində kimyəviləşdirmə, suvarma, seleksiya, biotexnologiya və s. istifadə olunur.

Həmçinin qeyd etmək vacibdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının konsentrasiyası və mərkəzləşdirilməsi digər iqtisadi sektorlara nisbətən daha çox dekonstruksiya ilə müşayiət olunur. Hətta ən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə belə təcrübə göstərir ki, müflis olan fermerlər nadir hallarda torpaqlarından tamamilə imtina edirlər. Onlar yaşamaq üçün kiçik sahələri saxlayır və mövsümi işlə məşğul olur və ya digər müəssisələrdə muzzdlu işçi olurlar.

Müxtəlif hesablamalara görə, AB və Yaponiyada fermerlərin 40-60%-i gəlirlərinin 50%-dən çoxunu kənd təsərrüfatı sektorundan kənar fəaliyyətlərdən əldə edir və ABŞ-da rəsmi məlumatlara görə, kiçik fermerlərin əksəriyyətinin əkinçilikdən əlavə gəlir mənbəyi var [2].

Kənd təsərrüfatında, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, kiçik fermer təsərrüfatlarının payı, məsələn, sənayedəkindən yüksək olaraq qalır. Lakin elmi-texnoloji

inqilabın sürətlənməsinin təsiri altında onların konsentrasiyası və mərkəzləşdirilməsi artır. Məsələn, fermerlərin orta yaşının 58 yaşdan yuxarı olduğu ABŞ-da 1940-cı ildən bəri fermer təsərrüfatlarının ümumi sayı 6,1 milyondan 2,0 milyon vahidə düşüb. Eyni zamanda, ildə ümumi satışları 100 min dollar və ya daha çox olan bütün fermer təsərrüfatlarının 13,7%-i ümumi fermer gəlirlərinin 71%-ni, illik satışları 5 min dolları keçməyən ən yoxsul fermerlərin 38,5%-i isə 3,6%-ni təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı getdikcə onunla əlaqəli sənaye, ticarət və maliyyə kapitalının təsiri altına düşür və bu təsir ildən-ilə güclənir. Xüsusilə son onilliklərdə bu kapital formaları global aqrar sektora daha dərindən nüfuz edərək uzunmüddətli icarə, torpaq alqı-satqısı, səhmdarlıq və ipoteka mexanizmləri vasitəsilə iri torpaq sahibləri ilə inteqrasiya olunur.

Bu proses nəticəsində yalnız kiçik təsərrüfatları deyil, bütövlükdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarını nəzarətdə saxlayan iri transmilli korporasiyalar formalaşır və onların arxasında güclü maliyyə qrupları dayanır. Belə şəraitdə fermerlər fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün çox vaxt bu böyük şirkətlərlə müqavilə bağlamağa məcbur qalırlar.

Eyni zamanda, fermerlər inteqrator şirkətləri ilə istehsal və təchizat üçün üç ildən beş ilədək müqavilələr bağlayırlar. Tələb olunan keyfiyyətdə və miqdarda kənd təsərrüfatı məhsulları inteqratorlar tərəfindən müəyyən edilmiş qiymətlərlə satılır, inteqrator firmalar isə fermerlərə xammal (maşın, toxum, yem) satır, istehsal texnologiyalarını tənzimləyir və qiymətləri müəyyən edir. Fermerlərin özləri satışda iştirak etmirlər, çünki bu müqavilələrin şərtlərindən tamamilə asılıdırlar. Beləliklə, inteqratorlar fermerlərin məhsullarının və əlavə dəyərin sahiblərinə çevrilirlər və fermerlər inteqrator firmalarının muzzdlu işçilərinə, yəni proletarlara çevrilirlər, azad sahibkarlar yox.

Dünya kənd təsərrüfatının geniş yayılmış istismarının miqyası, xüsusilə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymətləri arasında artan fərqdə özünü göstərir. Bu da kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının artım templərinin nisbəti kimi hesablanır. Kənd təsərrüfatına tədarük edilən xammalların

qiymətlərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərindən daha yüksək artımı demək olar ki, bütün ölkələr üçün və hər zaman xarakterikdir.

Lakin, vasitəçi firmaların kənd təsərrüfatına tədarük edilən sənaye məhsullarının qiymətlərini 30-70% şişirdiyi və istehsalçılardan birbaşa alınan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərini eyni miqdarda aşağı saldığı kapitalist iqtisadi sistemdə bu problem, yumşaq desək, davam edir. Məsələn, 1988-ci ildə ABŞ-da 1910-cu illə müqayisədə paritet indeksi (6/12) 54% təşkil etmişdir. 1990-cı illərdə Rusiyada paritet indeksi də kəskin şəkildə artmışdır: 1990-cı ildən 2005-ci ilə qədər fərq əmsalı 1992-ci ildəki 47-dən 2005-ci ildə 100%-ə qədər dəyişmişdir [7].

1948-ci ildən bəri iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində kənd təsərrüfatı süni şəkildə kənd təsərrüfatının həddindən artıq istehsalı kimi dərin iqtisadi böhrana sürüklənib, inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusən də keçmiş müstəmləkələr kənd təsərrüfatı istehsalının azlığı böhranı ilə üzləşiblər. Bundan əlavə, müharibədən sonrakı dövrdə, xüsusən də iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi kəskin şəkildə artıb. ABŞ, Kanada, Yaponiya və Avropa İttifaqı kimi ölkələrdə dövlət subsidiyalarının payı bəzən kənd təsərrüfatı gəlirlərinin 50%-ni, hətta 80%-ni (İsveçrədə) ötür. Lakin bu dəstəyin əhəmiyyətli bir hissəsi ya kənd təsərrüfatı istehsalını məhdudlaşdırmaq üçün (ABŞ-da, Avropada və SSRİ-nin keçmiş Baltikyanı respublikalarında bir çox fermerlər, xüsusən də kiçik fermerlər əkin üçün mövcud olan torpaqların həcmi azaldarkən dövlət subsidiyaları alırlar), ya da qlobal iqtisadiyyatda potensial rəqibləri kənarlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Adam Smitin dövrünə qədər qlobal iqtisadiyyatda potensial rəqiblərini sıxışdıran dominant ölkələrin saysız-hesabsız nümunələri var. BMT tərəfindən pislənən və "klassik" adlandırılan yalnız birini misal gətirik: 2000-ci illərin əvvəllərində ABŞ hökuməti Qərbi Afrikanın ən kasıb ölkələrinin bir çoxunda pambıq yetişdiricilərini sıxışdırmaq üçün təxminən 40 mindən az fermeri dəstəkləmək üçün təxminən 4 milyard dollar ayırırdı. Bu

ölkələrdə üç milyondan çox insan gəlirlərini tamamilə pambıqdan alır [4, s.256].

Dünya ölkələrinin ümumi istehsalda və müvafiq olaraq ÜDM-də kənd təsərrüfatı istehsalının payına gəldikdə isə, bu göstərici daim azalır və məsələn, ABŞ-da ÜDM-in 0,9%-ni, Belçikada 0,5%-ni, Böyük Britaniyada 0,6%-ni, İsveçdə 0,7%-ni, Almaniyada 0,8%-ni təşkil edir. Lakin iqtisadi cəhətdən ən az inkişaf etmiş ölkələr qrupunda bu rəqəm orta hesabla 21,4%-dir. Somalidə isə kənd təsərrüfatı istehsalının payı ÜDM-in 65,45%-ni, Syerra-Leonedə 58,83%-ni, Keniyada 34,19%-ni və Qvineya-Bisauda 47,46%-ni təşkil edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ən böyük on ixracatçısı arasında yer alan ölkələr arasında xüsusilə Hollandiya və Belçika fərqlənir.

Dünyada istehsal olunan bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının təxminən 10%-ni idxal edən ən böyük kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalçıları Cədvəl 3-də təqdim olunub. Hollandiya və Belçikanın da bu ölkələr qrupuna daxil olduğunu görmək asandır. Ən inkişaf etmiş ölkələr kimi, onlar da hazır məhsullar əvəzinə kənd təsərrüfatı xammalını idxal etməyə üstünlük verirlər. Bu, onlara öz ölkələrində əlavə iş yerləri yaratmağa, əlavə dəyəri artırmağa və bununla da sosial istehsalın inkişafını və genişlənməsini stimullaşdırmağa imkan verir.

Ekspertlərin fikrincə, yaxın gələcəkdə terrorizm və digər qlobal problemlər ərzaq təhlükəsizliyi, qida istehsalı və torpaq resurslarının əhəmiyyətini daha da artıracaq. Bu şəraitdə bir hektar əkin sahəsinin dəyərinin, hətta onun altında yerləşən təbii sərvətlərin qiymətini belə üstələyə biləcəyi ehtimal olunur. Bəzi məlumatlara əsasən, artıq iri dövlət və korporativ strukturlar tərəfindən Qərbi Avropanın ərazisinə yaxın ölçüdə torpaq sahələrinin əldə edildiyi də qeyd olunur.

Müasir dünyanın bir çox ölkəsi və regionlarını, eləcə də ən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə belə əhalinin əhəmiyyətli təbəqələrini bürüyən qida çatışmazlığı, qidalanma çatışmazlığı, aclıq və ifrat aclıq problemi çoxsaylı hökumətlərarası və qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həll olunur. Bunlara Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd

Təsərrüfatı Təşkilatı, Ümumdünya Ərzaq Proqramı, Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatının İnkişafı Fondu və BMT agentliklərini, dövlət qurumlarını və qeyri-hökumət təşkilatlarını birləşdirən və ifrat aclığın səbəblərini müəyyən etməyi və həll etməyi hədəfləyən BMT-nin Ərzaq Böhranlarına Qarşı Qlobal Şəbəkəsi daxildir. Bu məsələ ilə bağlı yuxarıda adı çəkilən və digər təşkilatlar müntəzəm olaraq beynəlxalq elmi konfranslar keçirir, illik analitik hesabatlar dərc edir, xüsusi proqramlar hazırlayır və bu problemin həlli yollarını təklif edirlər. Bundan əlavə, hər il keçirilən G7 və G20 sammitlərində məsələ bu və ya digər dərəcədə müzakirə olunur.

2020-ci ilin aprel ayında BMT, hökumətlər və hökumətlərarası qurumların beynəlxalq alyansı, həddindən artıq aclığın kök səbəblərini aradan qaldırmaq üçün çalışan bir qrup, illik Qida Böhranları üzrə Qlobal Hesabatının son nəşrini dərc etdi. Hesabatda, digər məsələlərlə yanaşı, 2019-cu ilin sonunda 55 ölkə və ərazidə 135 milyon insanın kəskin qida təhlükəsizliyindən əziyyət çəkdiyi, o cümlədən Afrikada 73 milyon, Yaxın Şərq və Asiyada 43 milyon, Latin Amerikası və Karib dənizində isə 18,5 milyon insanın yaşadığı qeyd edildi. Təkcə bu 55 ölkə və ərazidə 75 milyon uşaq inkişafdan geri qalır və 17 milyon uşaq isə arıqlayır.

Ən pis vəziyyət ölkə əhalisinin 53%-nin və ya 15,9 milyon insanın həddindən artıq aclıqdan əziyyət çəkdiyi Yəmən; Konqo Demokratik Respublikası (26%, 15 milyon nəfər); Cənubi Sudan (61%, 7 milyon nəfər); Əfqanıstan (37%, 11,3 milyon nəfər) kimi ölkələrdədir. Daha 42 ölkədə yaşayan 143 milyondan çox insan “kəskin aclıqdan cəmi bir addım aralıdadır” [1, s. 177]. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsi arasında yoxsulluq iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələr üçün də xarakterikdir.

Dünyada yoxsulluğun müəyyən edilməsi üçün vahid yanaşma yoxdur. Hər bir ölkə özünün yoxsulluq standartlarını müəyyən edir və bu da müxtəlif metodlarla hesablanan yoxsulluq səviyyələrini müqayisə etməyi faktiki olaraq qeyri-mümkün edir. Məsələn, ABŞ-da bir şəxs gündə bir dəfə McDonald's-da yemək almağa kifayət qədər gəlirə malikdirsə, o, yoxsul hesab olunur. Keçmiş

ABŞ prezidentləri Barak Obama və Donald Tramp öz ölkələrində 45 milyondan çox insanın və ya ölkə əhalisinin 14%-nin yoxsul hesab edildiyini iddia edərkən bunu nəzərə almış ola bilərlər. Qərbi Avropa ölkələrində vəziyyət oxşardır, bəzi hallarda isə daha da pisdır. Bizim fikrimizcə, bir ölkədə yoxsulluğun ən düzgün və qlobal iqtisadiyyatda geniş istifadə olunan göstəricilərindən biri kvintil əmsalıdır - ən yüksək gəlirli əhalinin 20%-nin və ən aşağı gəlirli əhalinin 20%-nin orta pul gəlirlərinin nisbəti.

Son onilliklərdə ABŞ-da ən yüksək gəlirli ailələrin 20%-i ölkənin ümumi gəlirinin 44-52%-ni, ən yoxsul 20%-i isə 5-4%-ni mənimsəyib və əhalinin ən varlı və ən yoxsul qrupları arasındakı bu fərq azalmır, əksinə genişlənir. Azərbaycanda gəlir bölgüsü üzrə ən son açıq məlumatlar əsasən əvvəlki illəri əhatə edir və bu göstəricilərə görə ən yüksək gəlirli 20%-in payı təxminən 40%-ə yaxın, ən aşağı gəlirli 20%-in payı isə 8-10% civarında olmuşdur. Son illər üzrə bu göstəricilər tam açıqlanmasa da, ümumi olaraq gəlir bərabərsizliyinin müəyyən səviyyədə qaldığı qeyd olunur.

Analitiklər gəlir bərabərsizliyinin, yoxsulluğun, qidalanmanın olmamasının və aclığın səbəblərini fərqli şəkildə şərh edirlər. Qlobal Hesabatda silahlı münaqişələr, hava şəraiti və iqtisadi problemlər ifrat aclığın əsas səbəbləri kimi müəyyən edilir.

Bəzi siyasətçi və digər analitiklər yoxsulluq və aclığın əsas səbəbinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə “hədsiz” doğum nisbəti olduğuna inanırlar. Lakin bunu qəbul etmək çətindir, çünki bütün digər şərtlər bərabər olduqda, gənclər əmək yaşına çatdıqdan və müvafiq təhsil aldıqdan sonra gələcəkdə iqtisadi artımın sürətlənməsi üçün potensial yaradır. Yeri gəlmişkən, ABŞ-da doğum nisbəti hazırda Çindən daha yüksəkdir, lakin bundan hər hansı bir nəticə çıxarmaq çətindir. Bəzi analitiklər gəlir bərabərsizliyini müsbət bir fenomen hesab edirlər, çünki aşağı gəlirli fərdlər daha yüksək əmək haqqı almağa çalışır və bununla da istehsalın ümumi səmərəliliyini artırırırlar.

Müxtəlif yanaşmaların və faktiki vəziyyətin təhlili göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluğun bir çox səbəbi var, o

cümlədən daxili institusional və sosial-mədəni maneələr, qlobal elmi və texnoloji nailiyyətlərdən zəif istifadə, torpaqların bir neçə şəxsin əlində həddindən artıq cəmləşməsi, adalətsiz vergi sistemi, korrupsiya və s.

Lakin tarix göstərir ki, əsas səbəblər, axı, müstəmləkəçiliyin və müasir neokolonializmin nəticələridir və bu, iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş dövlətlər (keçmiş metropoliyalar) tərəfindən yoxsullara və hətta demək olar ki, bütün digər ölkələrə nisbətən özünü göstərir. Bu, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarında qeyri-bərabər şəraitdən, yoxsul ölkələrdən təbii sərvətlərin ələ keçirilməsindən və ya onların istehlakı üzərində tam nəzarətdən, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təzyiqindən, “beyin axınından”, “rəngli inqilablar” taktikasından, mürəccə rejimlərin tətbiqi və dəstəklənməsindən, lokal müharibələrin başlanmasından və hətta itaətsiz dövlət liderlərinin öldürülməsindən istifadə edir.

Yalnız yoxsul ölkələrdə deyil, həm də yoxsulluğun və aclığın artmasına yönəlmiş maraqlar, xüsusilə iri kapitalın təsiri böyükdür. Məqsəd nəyin bahasına olursa olsun mənfəəti maksimum səviyyəyə çıxarmaqdır.

Bu tendensiya ən açıq şəkildə 1929-1932-ci illərdəki Böyük Depressiya dövründə özünü göstərdi. O zaman ABŞ-da aqrar biznes lobbisi hökumətlə birgə kənd təsərrüfatı məhsullarının kütləvi şəkildə məhv edilməsini təşkil etmişdi: təxminən 10 milyon hektar ərazidə məhsullar yandırılmış, kerosinlə məhv edilmiş və basdırılmış, 6,5 milyondan çox donuz isə kəsilmişdi [3]. Bütün bu tədbirlər yalnız ərzaq miqdarını azaltmaq, qiymətləri artırmaq və böhrandan sonra iqtisadi bərpanı sürətləndirmək məqsədilə həyata keçirilmişdi.

BMT-nin məlumatlarına görə, bu gün dünyada istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları hər bir insanın gündəlik kalori qəbulunu iki dəfə təmin etməyə yetir, lakin hər il istehsal olunan bütün qidanın təxminən üçdə biri, yəni 1,3 milyard ton başqa məqsədlər üçün istifadə olunur. ABŞ-da istehsal olunan qidanın təxminən 40%-i heç vaxt insanlar tərəfindən qəbul edilmədiyi halda, Avropada hər il 100 milyon tona qədər qida atılır və bütün bunlara baxmayaraq, dünyada aclıq çəkən insanların sayı 1 milyarda çatmışdır.

Eyni zamanda, iri biznes maraqları bu tendensiyanı davam etdirir. Məsələn, əhalinin məhsulları yüksək qiymətlərlə almaq üçün kifayət qədər vəsaiti olmadığı üçün 2002-ci ildə Hindistanda 60 milyon ton taxıl məhv edilmiş, 2003-cü ildə isə Zambiyada anbarlarda 300 min ton maniok çürümüşdür [5].

Ekspertlərin və tədqiqatçıların fikrincə, 1980-ci illərdən etibarən kapitalizm ciddi şəkildə deqradasiyaya uğrayıb və onun əsas məqsədi, maliyyə spekuliyası daxil olmaqla, hər vasitə ilə mənfəəti maksimum səviyyəyə çıxarmaq olub. Onlar vurğulayırlar ki, dünyada gündəlik aparılan maliyyə əməliyyatlarının təxminən 98%-i spekulativ xarakter daşıyır, bu isə 2008–2009-cu illərdə baş verən qlobal maliyyə böhranının əsas səbəblərindən biri olmuşdur. Nəticədə bank sahibləri, yəni maliyyə oliqarxları, bu böhrandan qalib çıxıblar: onlar özlərini “itirmək və ya həbs olunmaq üçün çox böyük” vəziyyətə gətiriblər. Eyni zamanda, korporasiyalar və maliyyə oliqarxları 32 trilyon dollaradək vəsaiti ofşor hesablarında saxlayırlar ki, bu da 2019-cu ildə qlobal ÜDM-in təxminən 37%-ni təşkil edir.

Roma Klubunun hesabatına görə, planet üzərində artan təzyiq sadəcə əhali artımı ilə izah edilə bilməz. 20-ci əsrin əvvəllərindən etibarən qlobal əhali beş dəfə, qlobal iqtisadi dövriyyə 40 dəfə, balıqçılıq istehsalı isə 35 dəfə artmışdır. Eyni dövrdə qlobal kənd təsərrüfatı istehsalı 416 milyard dollardan 8601 milyard dollara yüksələrək təxminən 20,7 dəfə artmışdır.

Nəticə

Beləliklə, özünəməxsus xüsusiyyətləri və çətinlikləri ilə qlobal kənd təsərrüfatının inkişafı ölkələr və ərazilər arasında artan bərabərsizlik, kənd təsərrüfatı məhsullarının az istehlakı və dünya əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsinin aclığı ilə müşayiət olunur. Bundan əlavə, fiziki bir fenomen olaraq aclıq sosial-iqtisadi bir fenomenə çevrilmişdir.

Bu problemləri həll etmək və ya azaltmaq üçün BMT mütəxəssisləri də daxil olmaqla bir çox analitik investisiyaların, məhsuldarlığın və ümumi istehsalın səmərəliliyinin artırılması yolu ilə kənd təsərrüfatının özünün inkişafına diqqət yetirməyi təklif edir.

“Aqrar-sənaye kompleksinin dayanıqlığını təmin etməyin ən vacib şərtlərindən biri uzunmüddətli inkişaf hədəflərini dəqiq müəyyənləşdirmək və onlara nail olmaq yollarını inkişaf etdirməkdir”.

Bununla razılaşmamaq çətindir, lakin fikrimizcə əsas problem hələ də mövcud sosial-iqtisadi sistemin kənd təsərrüfatı məhsullarını qeyri-rasional və qərəzli şəkildə bölməsi, eləcə də onların istehsalının süni şəkildə məhdudlaşdırılmasıdır. Belə olan halda, diqqəti yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarına deyil, həm də sosial məhsulların nəticələrinin ölkə daxilində və global miqyasda ədalətli və obyektiv şəkildə paylanmasının yollarına, formalarına və metodlarına yönəlmək məqsədəuyğun olardı.

Bu, çətin şəraitdə təkə kənd təsərrüfatının yüksək inkişafına deyil, həm də iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə əhalisi üçün minimal gəlir fərqinə nail olan ölkələrin (Belarus, Belçika, Vyetnam, Hollandiya, Rumıniya) liderlərinin təcrübəsini öyrənmək, yaymaq və tətbiq etmək tələb edir. Bu, həmçinin, hər şeydən əvvəl, BMT Təhlükəsizlik Şurasından təkə kənd təsərrüfatı istehsalında parazitlik edən, həm də nəyin bahasına olursa olsun mənfəət əldə edən vasitəçi transmilli korporasiyaların qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qarayeva A.Q. Finansovoye polozheniye selskokhozyaystvennykh proizvoditeley v Azerbaydzhane. Sotsialno-ekonomicheskoye razvitiye regionov v usloviyakh tsifrovoy transformatsii. Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya. Kazan, 2024. s. 177.
2. Quliyev A.A. Kənd təsərrüfatı yüksək inkişaf edən ölkələr. Bakı, 2021.
3. Eminov O. Dünyanın kənd təsərrüfatının coğrafiyası. Bakı, 2022.
4. İsrailova A.E. Azərbaycanın kənd yerlərində özünüməşğulluğun inkişafı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev dühası və müasir Azərbaycan” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialı. Bakı, 2022. s. 256.
5. Kazimov Q. Dünya kənd təsərrüfatı. Bakı, 2026.
6. Məmmədov A.X. Kənd təsərrüfatı. Bakı, 2025.
7. Səlimli S.H. Dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirilən hidromeliorativ tədbirlərin təhlili. ADAU-nun Elmi əsərlər. Bakı, 2022. s. 98.
8. Yusifova K.X. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə vəziyyəti. Sumqayıt Dövlət Universiteti “Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr: müasir çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialı. Sumqayıt, 2023. s. 272.

Shafag Huseyn ABDULLAEVA

Azerbaijan University of Languages, PhD in Economics, Professor

WORLD AGRICULTURE: DEVELOPMENT AND USE PROBLEMS

Summary

The study shows that world agriculture is a field that has been continuously developing since the beginning of mankind and plays an important role in socio-economic life. In modern agriculture, land acts as the second most important factor of production and economic resource, and its use affects the formation of both social and international division of labor, scientific and technological progress, and the development of the global economy. Since global land resources are limited, per capita arable

land is decreasing, and agricultural production is increasing mainly through intensification. The specific features of agricultural production require economic entities to take into account both economic and biological laws. Limited land and resources affect the prices of agricultural products, and land is valued both as a natural product and as capital. The study also shows that agriculture is increasingly falling under the influence of large capital and transnational corporations. Farmers conclude long-term contracts with integrator companies, sell their products at fixed prices, and adhere to production technologies. As a result, small farmers lose their economic independence and become hired workers of companies, and the function of free entrepreneurship decreases.

Keywords: agriculture, development, problems, agrarian sector, humanity.

Шафаг Гусейн АБДУЛЛАЕВА

Азербайджанский Университет Языков, Доктор философии по экономике, профессор

МИРОВОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО: ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Резюме

Исследование показывает, что мировое сельское хозяйство — это область, непрерывно развивающаяся с начала существования человечества и играющая важную роль в социально-экономической жизни. В современном сельском хозяйстве земля выступает в качестве второго по значимости фактора производства и экономического ресурса, а её использование влияет на формирование как социального, так и международного разделения труда, научно-технический прогресс и развитие мировой экономики. Поскольку мировые земельные ресурсы ограничены, пахотные земли на душу населения сокращаются, а сельскохозяйственное производство растёт главным образом за счёт интенсификации. Специфика сельскохозяйственного производства требует от экономических субъектов учёта как экономических, так и биологических законов. Ограниченность земель и ресурсов влияет на цены сельскохозяйственной продукции, при этом земля ценится как природный продукт и как капитал. Исследование также показывает, что сельское хозяйство всё больше попадает под влияние крупного капитала и транснациональных корпораций. Фермеры заключают долгосрочные контракты с компаниями-интеграторами, продают свою продукцию по фиксированным ценам и придерживаются производственных технологий. В результате мелкие фермеры теряют экономическую независимость и становятся наёмными работниками компаний, а функция свободного предпринимательства снижается.

Ключевые слова: сельское хозяйство, развитие, проблемы, аграрный сектор, человечество.

Daxil olub: 31.03.2026